

"İŞ, GÜÇ" ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ VE İNSAN KAYNAKLARI DERGİSİ

"IS, GUC" INDUSTRIAL RELATIONS AND HUMAN RESOURCES JOURNAL

2018 Cilt/Vol: 20/Num:3 Sayfa/Page: 197-222

Editörler Kurulu / Executive Editorial Group

Aşkın Keser (Uludağ University)
K. Ahmet Sevimli (Uludağ University)
Şenol Baştürk (Uludağ University)

Özel Sayı Editörü / Special Issue Editor

Prof. Dr. Yusuf Alper

Özel Sayı Sekreteryası / Special Issue Secretariat

Damla Şahin

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Erdem Cam (ÇASGEM)
Yrd. Doç. Dr. Zerrin Fırat (Uludağ University)
Prof. Dr. Aşkın Keser (Uludağ University)
Prof. Dr. Ahmet Selamoğlu (Kocaeli University)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Sevimli (Uludağ University)
Prof. Dr. Abdulkadir Şenkal (Kocaeli University)
Doç. Dr. Gözde Yılmaz (Marmara University)
Yrd. Doç. Dr. Memet Zencirkıran (Uludağ University)

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board

Prof. Dr. Ronald Burke (York University-Kanada)
Assoc. Prof. Dr. Glenn Dawes (James Cook University-Avustralya)
Prof. Dr. Jan Dul (Erasmus University-Hollanda)
Prof. Dr. Alev Efendioğlu (University of San Francisco-ABD)
Prof. Dr. Adrian Furnham (University College London-İngiltere)
Prof. Dr. Alan Geare (University of Otago- Yeni Zelanda)
Prof. Dr. Ricky Griffin (TAMU-Texas A&M University-ABD)
Assoc. Prof. Dr. Diana Lipinskiene (Kaunos University-Litvanya)
Prof. Dr. George Manning (Northern Kentucky University-ABD)
Prof. Dr. William (L.) Murray (University of San Francisco-ABD)
Prof. Dr. Mustafa Özbilgin (Brunel University-UK)
Assoc. Prof. Owen Stanley (James Cook University-Avustralya)
Prof. Dr. Işık Urla Zeytinoğlu (McMaster University-Kanada)

Ulusal Danışma Kurulu / National Advisory Board

Prof. Dr. Yusuf Alper (Uludağ University)
Prof. Dr. VeySEL Bozkurt (İstanbul University)
Prof. Dr. Toker Dereli (Işık University)
Prof. Dr. Nihat Erdoğan (İstanbul Şehir University)
Prof. Dr. Ahmet Makal (Ankara University)
Prof. Dr. Ahmet Selamoğlu (Kocaeli University)
Prof. Dr. Nadir Suğur (Anadolu University)
Prof. Dr. Nursel Telman (Maltepe University)
Prof. Dr. Cavide Uygül (İstanbul University)
Prof. Dr. Engin Yıldırım (Anayasa Mahkemesi)
Prof. Dr. Arzu Wasti (Sabancı University)

İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, yılda dört kez yayınlanan hakemli, bilimsel elektronik dergidir. Çalışma hayatına ilişkin makalelere yer verilen derginin temel amacı, belirlenen alanda akademik gelişime ve paylaşım katkıda bulunmaktadır. "İş, Güç," Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 'Türkçe' ve 'İngilizce' olarak iki dilde makale yayınlanmaktadır.

"Is, Güc" The Journal of Industrial Relations and Human Resources is peer-reviewed, quarterly and electronic open sources journal. "Is, Güc" covers all aspects of working life and aims sharing new developments in industrial relations and human resources also adding values on related disciplines. "Is, Güc" The Journal of Industrial Relations and Human Resources is published Turkish or English language.

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir.
Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors.
The published contents in the articles cannot be used without being cited

“İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi - © 2000- 2018

“Is, Güc” The Journal of Industrial Relations and Human Resources - © 2000- 2018

İÇİNDEKİLER

YIL: 2018 / CİLT: 20

SAYI: 18. ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ KONGRESİ ÖZEL SAYISI

SIRA	MAKALE BAŞLIĞI	SAYFA NUMARALARI
1	Prof. Dr. Yusuf Alper / Özel Sayı Editörü Sunuş	6
2	Prof. Dr. A. Çiğdem Kirel, Prof. Dr. Yılmaz Özkan, Prof. Dr. Verda Canbey Özgüler, Doç. Dr. M. Çağlar Özdemir, Doç. Dr. Fatma Kocabaş, Doç. Dr. Ekrem Erdoğan Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğrencilerinin Kimlik Algıları ve İşgücü Piyasalarındaki Beklentileri DOI: 10.4026/iscguc.473444	7
3	Arş. Gör. Süheyla Erikli Türkiye’de Aile Dostu Refah Politikalarının Kreş ve Bakımevleri Hizmetleri Açısından Gerekliliği DOI: 10.4026/iscguc.473454	37
4	Dr. Öğr. Üyesi Davuthan Günaydın, Doç. Dr. Çiğdem Vatansever, Ahmet Aktuna Tarım Sektöründe Çalışanların İş Sağlığı ve Güvenliğine Yönelik Tutumları DOI: 10.4026/iscguc.473461	53
5	Prof. Dr. Sevda Demirbilek, Doç. Dr. Şebnem Seçer, Arş. Gör. Duygu Köleoğlu Çalışma Zamanı Kültürünün Tüketim Toplumu Açısından İncelenmesi DOI: 10.4026/iscguc.473598	81
6	Prof. Dr. Fatih Karcıoğlu, Arş. Gör. Ensar Balkaya Üniversite Son Sınıf Öğrencilerinde İşsizlik Kaygısı ve Girişimcilik Niyeti İlişkisi: TRA1 Bölgesi Örneği DOI: 10.4026/iscguc.473601	101
7	Dr. Öğr. Üyesi Ergün Yazıcı Sağlık Politikalarında Değişim ve İstihdam Biçimine Etkisi DOI: 10.4026/iscguc.473602	126
8	Prof. Dr. Güven Murat Dünya’da ve Türkiye’de Neo-Liberal Ekonomi Politikalarının İşgücü Piyasasına Yansımalarına Bakış DOI: 10.4026/iscguc.473606	153

9	Dr. Öğr. Üyesi Ö. Hakan Çavuş Sosyal Politika Bakımından Meslek Edinilmiş Geçici İş İlişkisi DOI: 10.4026/isguc.473608	183
10	Doç. Dr. Hande Şahin Türkiye’de Kolektif İşçi Hareketlerini Sınırlandıran Etkenler DOI: 10.4026/isguc.473609	203
11	Dr. Öğr. Üyesi Menekşe Şahin, Dr. Öğr. Üyesi Gökben Bayramoğlu Kayıt Dışı İstihdam Nedenlerine İlişkin Niteliksel Bir Analiz: Çorum İlinde Kayıt Dışı İstihdam Nedenleri Hakkında İşveren, İşçi ve Kamu Görüşlerinin Değerlendirilmesi DOI: 10.4026/isguc.473610	229
12	Doç. Dr. Sadık Kılıç, Arş. Gör. Büşra Yüksel, Arş. Gör. Ali İhsan Balcı Sendikalar Örgütlenme Stratejisi ile İlgili Ne Yapıyor? TÜRK-İŞ, DİSK ve HAK-İŞ Örnekleri DOI: 10.4026/isguc.473614	259
13	Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Kağan Yasım Taşeron (İşçileri) Taş Taşısın: Belediye İşçileri Örneği DOI: 10.4026/isguc.473616	285
14	Doç. Dr. Adnan Küçükali, Uğur Şen Çalışanların Sosyal Sorumluluk ve Çevre Algıları: Sakin Kent (Cittaslow) Uzundere Örneği DOI: 10.4026/isguc.473618	309
15	Prof. Dr. Suat Uğur, Yeşim Özdemir Ev Hizmetleri Alanında Çalışan Yabancı Kadın İşgücünün İncelenmesi: İzmir İli Alan Araştırması DOI: 10.4026/isguc.473619	347
16	Dr. Öğr. Üyesi Bülent Arpat, Prof. Dr. Yılmaz Özkan İşletmelerde Ölçek, Ekonomik Faaliyet Grubu ve Tehlike Sınıfı Değişkenlerinin İş Güvenliği Kültürü Üzerine Etkisi: Metal Sektörü, Denizi İli Örneği DOI: 10.4026/isguc.473620	365
17	Prof. Dr. Yusuf Alper, Öğr. Gör. Duygu Açıık, Arş. Gör. Ulviye Tüfekçi Sosyal Güvenlikte Yeni Yol Arayışı: Risk Temelli Sosyal Güvenlik Anlayışından Herkes için Hayat Boyu Sosyal Güvenlik Anlayışına DOI: 10.4026/isguc.473622	389

TÜRKİYE'DE KOLEKTİF İŞÇİ HAREKETLERİNİ SINIRLANDIRAN ETMENLER

Doç. Dr. Hande ŞAHİN¹

ÖZET

1970 sonrası kapitalizmin içine girdiği kriz süreci, neoliberal politikalar ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu politikalar, ekonomik, sosyal ve siyasal alanları sermaye lehine yeniden düzenlemeyi amaçlamıştır. Ekonomik alanda yerel piyasaların uluslararası pazarlara açılmasını hedefleyen politikalar, fordizmin ve Keynesyen politikaların katılıklarını giderme çabası içerisinde. Fordizmin kitlesel üretime dayalı yapısı, talepler üzerinden ilerleyen, stoksuz bir üretim süreci ile aşılmaya çalışılmıştır. Esneklik uygulamaları ise, ani ve hızlı değişen piyasa taleplerine en az maliyetle cevap vermede bir araç olarak görülmüştür. Esneklik uygulamaları, emek aleyhine bir takım gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Kitlesel işçi sınıfı mekânsal esneklik uygulamaları ile birlikte parçalanmıştır. Dolayısıyla bir tarafta her türlü sosyal hak, güvence ve düzenli gelire sahip işçiler, diğer tarafta ise sosyal güvence ve haklardan yoksun, düzensiz gelire çalışmak zorunda kalan işçiler yer almıştır. Böylece işsizlik artmış, belirsizlik ve güvencesizlik derinleşmiştir. Çalışmanın amacı; işçi hareketini sınırlandıran etmenler, neoliberal politikaların etkisiyle makro ölçekte uluslararası pazar boyutu ve mikro ölçekte Türkiye'de işgücü piyasası boyutuyla incelenmektir. Etmenler kendi içinde ekonomik, kültürel ve ideolojik olmak üzere iki ana düzlemde ele alınmıştır. Bu alanların birbirleri ile olan ilişkisi küresel ve yerel dinamikler etrafında sorgulanmıştır.

Anahtar Kelime: İşçi, İşçi Hareketi, Neoliberal Politikalar

1 Doç. Dr. Hande ŞAHİN, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, handecelik82@yahoo.com

FACTORS LIMITING THE COLLECTIVE LABOR MOVEMENT IN TURKEY

*Doç. Dr. Hande ŞAHİN**

ABSTRACT

The post-1970 crisis, which had entered into capitalism, was tried to be overcome with neo-liberal policies. These policies aimed at rearranging economic, social and political space in favor of capital. On the economic field, policies aiming at opening local markets to international markets, an effort to eliminate the rigidities of fordism and Keynesian policies. Structure that based on mass production of fordism has been tried to be overcome with an in the direction of demands and unstocked production process. And flexibility applications have been seen as a means to respond to sudden and rapidly changing market demands with minimal cost. Flexibility applications have led to a number of developments against labor. The mass labor class has been fragmented with the applications of spatial flexibility. Thus, on the one hand, labors with all kinds of social rights, security and regular income, on the other hand workers who had to work with irregular income, lacking social security and rights, took place. Thus unemployment has increased, uncertainty and insecurity have deepened. In this study, factors that restrict labors' movements, international market size on macro scale and micro scale of labor market in Turkey will be examined with the influence of neo-liberal policies. The factors are covered in two main planes as economic, cultural and ideological ones. The relationship of these areas to each other has been questioned around global and local dynamics.

Keywords: Labor, Labor Movement, Neoliberal Politics

GİRİŞ

1970 sonrasında kapitalizm, tarihinin en büyük krizlerinden birini yaşamış, kriz, neoliberal politikalar aracılığıyla aşılmaya çalışılmıştır. Kapitalizmin kendi varlığını sürdürme adına yapmış olduğu bu atak, dünya tarihi açısından önemli bir kırılma noktasıdır. Neoliberal politikalar, salt ekonomik düzlemde önemli dönüşümlere neden olmamış, siyasal, sosyal ve kültürel anlamda da birçok köklü değişimi beraberinde getirmiştir. Bir önceki dönemin sermaye aleyhine sahip olduğu tüm katılıklar, tüm bu alanlarda yapılan yapısal değişikliklerle aşılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan 1980 sonrasında dünyanın içine girdiği dönem salt ekonomik değil, işgücü piyasalarından gündelik hayatta birçok alanın yeniden yapılanma sürecidir. Bu yapılanma süreci post-fordizm ve her tür esneklik uygulaması ile desteklenirken ideolojik olarak küreselleşme söylemleri, postmodernizm ve popüler kültür tartışmaları ile beslenmiştir.

Neoliberal dönem ile birlikte kolektif işçi hareketine dair önemli bir gerileme süreci yaşanmıştır. Bu durumun arka planında makro anlamda ekonomik sistemin neoliberalizme doğru dönüşüm süreci yatmaktadır. Bu makro dönüşüm, işgücü piyasalarından çalışma koşullarına, çalışmanın niteliğinden sınıf kültürüne birçok olgunun da değişimini beraberinde getirmiştir. Bu alanlarda ciddi kırılmalar ve kopuşlar yaşanmasına sebep olmuş, kendi varlığını bu kopuşlar üzerine yapılandırmıştır. Bu çerçevede bakıldığında günümüz kolektif işçi hareketine dair yapılacak olan tüm çözümler, tüm bu alanları içine almalıdır. Çalışmanın metodolojik olarak temel çıkış noktasını bu varsayım oluşturmaktadır. Bu açıdan öncelikli olarak dünyada ekonomik düzlemde nelerin değiştiği tartışılacak, bu değişimin işgücü piyasalarına, çalışma koşullarına etkileri, post-fordizm ve esneklik tartışmaları altında sorgulanacaktır. Çalışmanın diğer önemli ayağını kültürel ve ideolojik düzlemler oluşturmaktadır. Ekonomik alanda yaşanan ve emek aleyhine ciddi handikapları olan bu sürecin kendini meşrulaştırma araçlarının anlaşılması, kolektif işçi hareketini sınırlandıran etmenlerin ideolojik ve kültürel boyutunun da anlaşılmasını sağlayacaktır. Daha sonrasında Türkiye’de kolektif işçi hareketinin, dünyadaki işçi hareketinden bağımsız düşünülmeceği varsayımından yola çıkılarak, makrodan mikroya doğru bir çözümleme yapılacaktır. Tüm bu gelişmelerin Türkiye özelindeki izdüşümleri sorgulanacaktır. Ancak, böylesi bir çözümlemenin, kolektif işçi hareketini sınırlandıran etmenlerin iç içe geçmişi sebebiyle kendi içinde önemli sınırlılıkları vardır. Ontolojik ve metodolojik temelli bu sınırlılıkları aşmak adına öncelikli olarak dünyadaki makro dönüşümler kendi içinde maddi/ekonomi temelli olarak sınıflandırılacak, sonrasında bu

etmenlerin Türkiye'deki etkileri ve Türkiye özelinde aldıkları biçimler tartışılacaktır. Neoliberal politikalar, dünya işgücü piyasasındaki dönüşüm, post-fordizm, tüm esneklik uygulamaları, artan işsizlik oranları bu ana başlık altında sorgulanacaktır. Bu sorgulamanın ardından, tüm bu olgular, Türkiye özelinde tartışılacaktır.

Ekonomi temelli bu olguların, Türkiye gibi küresel pazarlar içinde yer alan bir ülkeyi etkilediği açıktır. Ancak, bu etkileri de şekillendiren Türkiye'nin kendine özgü yapısıdır. Bu açıdan, böylesi bir çözümleme içine Türkiye'nin özgül yapısının dâhil edilmesi gerekmektedir. Tüm ülkeleri gelişmiş ve az gelişmiş olarak kategorize eden anlayış ülkelerin özgül yapısını kaçırmaması bakımından önemli derecede sınırlılıklar içermektedir. Bir ülkenin ekonomik olarak gelişmiş olması, sınıf hareketine temel oluşturabilecek güçlü bir demokrasi anlayışı ve yasal düzene sahip olduğu anlamını taşımamaktadır. Aynı şekilde liberal ekonomiye sahip bir ülkenin kolektif sınıf hareketini besleyecek önemli bir sınıf hareketi mirası olmayabilir.

Kolektif işçi hareketini hem dünyada hem Türkiye'de şekillendiren ekonomi temelli etmenler kadar kültürel ve ideolojik düzlemde yaşanan gelişmeler de bulunmaktadır. Bu durum, işçi kültürü ve sınıf bilinci ile doğrudan ilişkilidir. Dünya ekonomi tarihi içinde feodaliteden liberalizme her ekonomik sistem kendini meşru kılacak ideolojik aygıtlara da ihtiyaç duymuştur. Benzer bir durum, neoliberalizm için de geçerli olmuştur. Neoliberalizm, bu anlamda kapitalizm tarihi içinde en şanslı sistemlerden biridir. Dönem olarak bir taraftan makro teorilerin yıkıldığı, postmodernizmin her şeyi mübah gören anlayışın, tüm dünyayı etkisi altına aldığı bir süreç içinde bulunmaktadır. Öte taraftan sistem, enformasyon çağının tüm artılarını kendi ideolojik temelini kurmak adına kullanmaktadır. Post-fordizmin tüm esneklikleri yücelten yapısı ise çalışmanın niteliğinin ve çalışma koşullarının sermaye lehine değişmesi için gerekli olan alt yapıyı sağlamak adına kullanılmaktadır. Kültürel ve ideolojik düzlemde yaşanan tüm gelişmelere ek olarak, sınıf hareketini kültürel ve ideolojik olarak sınırlandıran Türkiye'ye özgü etmenler de bulunmaktadır. Osmanlı'dan güçlü bir sınıf hareketinin devir alınamaması, merkezî devlet anlayışı, işçileşme süreçlerinin sanayileşmeye bağlı olarak batıdakine oranla çok daha geç ve özgül koşullarda şekillenmesi, İslam Dini içindeki tevekkül ve şükür anlayışı bu çerçevede gösterilebilecek örneklerdir.

Tüm bu tartışmalar ışığında Türkiye'de kolektif işçi hareketini şekillendiren etmenlerin makro ve mikro düzlemde ekonomik, kültürel ve ideolojik olarak iç içe geçmiş bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmanın amacı, Türkiye'de kolektif sınıf hareketini sınırlandıran tüm bu etmenleri, çalışmanın sınırlılığı çerçevesinde deşifre etmek, dünyadaki dönüşümlerle ilişkilendirerek açıklamaktır. Çalışmanın bu çerçevede en temel sınırlılığı, bu etmenlerin iç içe geçmişliğidir. Bu anlamda yaşanabilecek olan diğer bir sınırlılık ise, ideolojik, kültürel ve ekonomik olanın kesin hatlarla ayırımını yapmanın güçlüğüdür. Örneğin Türkiye'de işçileşme süreci her ne kadar ekonomi temelli gibi görünse de kültürel ve ideolojik birçok öğeyi içinde barındırmaktadır. Bu açıdan yapılacak çözümlenmeler siyah beyaz alanlar gibi algılanmamalıdır. Etmenlere dair yapılan çözümlenmelerde en yakın olan alan üzerinden çözümlenme yapmak çalışmanın metodolojik tercihidir.

Kolektif İşçi Hareketlerini Sınırlandıran Ekonomik/Maddi Etmenler ve Türkiye'ye Yansımaları

Nesnel sınıf yapısı, sınıf mücadelesi ve mücadelenin gelişeceği özgül koşullar üzerinde belirleyicidir. Nesnel sınıf yapısını şekillendiren ise ekonomik sistem ve o sisteme ait üretim ilişkileridir. Kolektif işçi hareketlerinin anlaşılması açısından bu sarmal etkinin çözümlenmesi oldukça önemlidir. Bu açıdan

öncelikli olarak sınıf hareketinin koşullarını oluşturan ekonomik sistemler ve bu sistemlerin yapılanma süreçleri, kapitalizmin özgül tarihi içinde irdelenmiştir. Günümüz kolektif işçi hareketini sınırlandıran etmenleri anlamak adına özellikle sanayi devrimi ve sonrasındaki süreç, fordizmden post-fordizme yaşanan dönüşüm sorgulanmıştır. Ancak bu durum, işçi hareketinin salt sanayi devrimi ile sınırlandırılması gerektiği yönünde bir yanılgıya sebep olmamalıdır. Antik Yunandan feodal döneme zamansal ve bölgesel olarak farklı işçi hareketlerine rastlanılabilir. Ancak, tüm zamanları içine alan bir sorgulama biçimi başlı başına başka bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

Kapitalizm, kendi özgül tarihi içinde önemli krizler ve bu krizlere bağlı olarak kırılmalar yaşamıştır. Kapitalizmin kendi içinde yaşadığı bu süreç, üretim ilişkilerinden, emeğin örgütlenme biçimine, çalışma koşullarından, sınıf hareketine birçok diğer olgunun şekillendiği düzlemdir aslında.

Sanayi Devrimi ve onu takip eden yıllar, emeğin istismara en açık olduğu, çalışma koşullarının son derece ağır olduğu bir dönemi temsil eder. Ancak, işçi sınıfının bu yıllarda edindiği bu deneyim, kolektif anlamda ilk işçi hareketlerinin filizlenmesinin öncülü olmuştur. Marx ve Engels (1994: 14), Komünist Manifesto'da filizlenen ilk işçi mücadelelerinin arkasında, çoğunluğun ortak çıkarlarının artık temel mesele haline gelmesini gösterir. Çünkü, Melucci (2007:90)'nin de belirttiği üzere emek, sanayi devrimi sonrasında bir meta haline gelmiştir. Herkes, yaşamak için emeğini bir başkasına kiralamak zorunda kalmıştır. Bu durum, din, dil, etnik kimlik demeden ortak bir paydada bir araya gelen bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 18. ve 19. yy., bu açıdan, yeni oluşan işçi mücadeleleri ve ulus devletleşme sürecinde vatandaşlık haklarına dair yaşanan mücadelelerin bir sentezi şeklinde geçmiştir. Ancak, sistem karmaşılaştıkça bu alanlara dair mücadele biçimleri de zamanla değişim gösterecektir. Günümüze gelindiğinde ise, kolektif işçi hareketini sınırlandıran en temel etmenlerden biri, gene bu durum olacaktır. Günümüz işçi sınıfının giderek parçalı bir yapı alması, işçilerin post-fordist ve esneklik uygulamaları altında oldukça farklı koşullarda çalışmaları, temel çıkarları ve problemleri konusunda ortaklıklarının giderek azalmasına sebep olmaktadır. Ortak problemlerin azalması ise işçilerinin kolektif bir sınıf olarak ortak bir sorun etrafında birlikte hareket etmelerinin önünü kesmektedir.

Sanayi devrimini takip eden yıllar, fordist sistemin yeni yeni kurumsallaşmaya başladığı dönemdir. Bant sisteminin keşfi gibi teknik gelişmeler, Taylorist sistemin zaman ve işgücüne dair kayıplarını sermaye lehine düzenlemiştir. Bu süreç, aynı zamanda işçinin emeğine yabancılaşma sürecinin de kurumsallaşmasıdır. İşçiler artık makinenin birer uzantısı haline gelmiştir. Nihai ürünün tekil parçalara bölünmesi üzerine kurulu olan bu sistem, işçileri zanaatkarlıktan koparıırken, emeğine yabancı hale getirmiştir. Bu durum, aynı zamanda, emeğin kontrolünün işçinin tekelinden çıkıp, sermayeye geçmesidir. Bu noktadan sonra, emeğin kontrolü biçimsel değişimlere de uğrasa artık tamamıyla işverene geçmiş bulunmaktadır. İşçinin emeği üzerindeki denetimini kaybetmesi, salt üretim ilişkileri açısından değil, daha makro anlamda sınıf mücadelesi bakımından da önemli bir kırılmayı temsil etmektedir.

Fordizm, kendi içinde tek ve sonlanmış bir süreç gibi değerlendirilmemelidir. Günümüzde dahi birçok üretim ilişkisinin yapılanması ve emeğin denetlenmesi, fordist prensipler üzerinden ilerlemektedir. Fordizmin kendi özgül tarihine bakıldığında, hem sermaye hem de emek açısından altın çağını, II. Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı söylenebilir. Sisteme altın çağını yaşatan Keynesyen Politikalarla birlikte yürümesi olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında, tüm dünyada, ulusların ekonomik bir güç olarak ayağa kalkma süreci, işgücü piyasalarının fordist prensiplerle örgütlenmesi üzerinden yürütülmüştür. Süreç, Keynesyen politikalar ve sosyal devlet anlayışı ile uyumlu bir şekilde devam etmiştir. Bu uyum, işgücü piyasalarına görece iyi ücretler ve toplumsal sınıflar arasında barışçıl bir atmosfer şeklinde yaşanmıştır. Devlet, sosyal hakların temel düzenleyicisi olmuştur.

Keynesyen politikaların, yoğun birikim rejimi, standart tüketim kalıpları ve geniş bir pazarın sürekliliğine dayalı yapısı (Gökgöz, 2000: 17), fordizmle uyumlu bir şekilde ilerlemiştir. Keynesyen politikalar, tüketimin artmasına bağlanmış, tüketim ise görece iyi ücret düzenlemeleriyle desteklenmiştir. Bu durum, bir taraftan devletin sosyal devlet olma yönünde elini güçlendirirken diğer taraftan emek ve sermaye arasındaki ilişkileri görece barışçıl bir düzleme çekmiştir. Tüm bu gelişmeler, sendikaları kapitalist sistemle uzlaşmaya itmiştir. Bu süreçte, Amerika'nın siyasal bir güç olarak dünya sistemi içerisinde etkin bir hale gelmesi, ekonomik ve askeri gücü elinde toplaması, görece işçi hareketini ehlileştirici bir etkide bulunmuştur. Her ne kadar II. Dünya savaşı sonrasında, birkaç on yıl boyunca, işçi eylemleri, yüksek düzeyde seyretse de sonrasında uzun vadede sürekli bir düşüşe geçmiştir (Silver, 2009: 206). Özetle, tam istihdamın sağlanması, keyfi işten çıkarmaların engellenmesi, asgari ücret ve sosyal güvenlik uygulamaları ve güçlü sendikacılık dönemin emek lehine gelişen önemli alanlarıdır (Harvey, 1993: 168). Kuşkusuz ki işçi sınıfının dönem itibarıyla bu alanlarda güçlü olması, kolektif sınıf hareketine de olumlu katkılar sağlamış, 1980 sonrasında yaşanılacak gerileme süreci öncesinde sınıf hareketinin en parlak dönemlerinden birinin yaşanmasına neden olmuştur.

1970'lerin sonuna doğru kapitalizm krize girmiş, krizin gerekçeleri arasında fordizmin katılıkları, güçlü bir işçi sınıfının varlığı ve Keynesyen devlet politikaları gösterilmiştir. Kitle üretimi sistemlerine yapılan uzun vadeli ve geniş ölçekli sabit sermaye yatırımları, tasarımda esnekliği büyük ölçüde engelleyen istikrarlı büyüme varsayımları, fordist üretim sistemlerinin katı yapısı, yaşanan krizin nedenleri olarak gösterilmiştir. (Harvey, 1993: 168). Neoliberal dünya düzeni bu alanların yeniden inşa edilmesi üzerine yapılmıştır. Bu sebepten 1980'lerle beraber dünya sistemine yön veren neoliberal dönem, kapitalist sistemin devamı niteliğinde de olsa kendi içinde önemli bir kopuşu ifade eder. 80'lerle birlikte gündeme gelecek olan politikalar, esneklik ve enformelleşme gibi birçok uygulamayı beraberinde getirerek, fordizmin katılıklarını aşmayı hedeflemiştir. Bu süreç ise, işgücü piyasalarını, devletin aygıtının yapısını, sosyal politikaları, çalışma ilişkilerini ve her tür kolektif hareketi kökten ve geri dönüşü olmayacak şekilde dönüştürmüştür. Gerçekleşen siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümler, işçilerin direniş stratejileri üzerinde belirleyici olabilmektedir. Değişen üretim ve iktidar ilişkileri, sendikal yapıların zayıflaması, işsizlik ve diğer birçok yapısal neden kolektif direniş olanaklarını azaltmaktadır. İşçilerin direniş gösterme yöntemleri değişime uğramaktadır. Direniş olgusu daha enformel ve örgütsüz bir zemine de kaysa, işçilerin sahip oldukları sermayelerin sınırlılığı içerisinde direnişin zayıf olan formal biçimleriyle beraber varlık göstermeye devam etmektedir. Güçlü ve kolektif direnişler yerine, işçiler tüm bu denetleme mekanizmaları karşısında anlık, zayıf stratejiler meydana getirmektedir. Bu stratejilerin çoğu anı kurtarma odaklı savunma stratejileri olarak değerlendirilmektedir (Şahin, 2016: 1384).

Neoliberal dünya düzeninin ekonomik boyutunu kapitalizmin küreselleşmesi, ticaretin serbestleşmesi, sermayenin önündeki engellerin kaldırılması, sanayi üretiminin ve yeni teknolojilerin hızla yayılması oluşturmaktadır. Laissez Faireci küresel tek pazar anlayışına dayalı yenedünya düzeni, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülke ve toplumlar arasındaki gelir uçurumlarının ve eşitsiz gelişmelerin giderek derinleşmesi üzerine kurulmuştur. Üretim küreselleşir. Bu küreselleşme ise, üretim ilişkileri, işgücü piyasaları, çalışma koşulları için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çokuluslu şirketler üretim hacimlerini ve pazarlarını genişletebilmek adına sınır ötesi ortaklıklar kurmakta, bu ortaklıklar aracılığıyla kendi ülkeleri dışında mal ve hizmet üretmekte, bu uğurda fason imalat anlaşmaları yapmaktadırlar (Yılmaz ve Çetin, 2007: 17). Bu anlaşmalar, her ne kadar müşterek iradeler üzerine yapılanıyor gibi görünse de süreç, az gelişmiş birçok ülkeyi merkezin fasonu konumuna getirmiştir. Merkezin, bu ülkeleri fasonu gibi görmesinde ise, ucuz işgücü ve hammadde rezervleri etkili olmuştur. Tüm bu gelişmeler karşısında,

devletin temel aktör olma özelliğini çok uluslu şirketler ve uluslararası kuruluşlara zorunlu devri, emeği ve her tür kolektif işçi hareketini savunmasız hale getirmiştir.

Erbaş’a göre neoliberal dönemde, kapitalizmin küreselleşmesi sonucunda, kapitalist ekonomik yapıların Üçüncü Dünya ülkelerinde etkin hale gelmesi, bu ülkelerin finansal olarak yeniden yapılanması ile sonuçlanmıştır. Tüm bu gelişmelerin diğer etkileri ise, istikrarlı pazarların çökmesi, sürekli değişen talep yapısı ve buna bağlı olarak kitle üretimi yerine stoksuz üretime geçilmesi ve işçi sınıfının küçülmesidir. (Erbaş, 2000: 144). Bu süreçte, çok uluslu şirketler, vasıfsız ve yarı vasıflı işlerini, işçilerin çok daha ucuza istihdam edilebildiği çevre ülkelere kaydırırken, yüksek düzeyde uzmanlaşma gerektiren malların üretimini, merkez ülkelerde üretmeye devam etmişlerdir (Kutal ve Büyüksulu, 1996: 65). Ayrıca Giddens (2000: 18-19)’ın da belirttiği üzere, iş gücü talebinin hassaslaştırmasına bağlı olarak emek, esnek ve enformel zeminlere çekilmiştir.

Emek aleyhine işleyen tüm gelişmelerin, işgücü piyasaları açısından iki önemli sonucu olmuştur. Öncelikli olarak işçi sınıfının türdeşliği bozulmuştur. Merkez ve çekirdek işçi ayrımının yerleşmesine neden olmuştur. Çevre konumundaki işçiler, son derece kötü koşullarda, düşük ücretlerle, güvencesiz ve sürekliliği olmayacak şekilde istihdam edilmişlerdir. Esneklik ve enformelleşme, bu duruma alt yapı sağlamıştır. İkinci olarak, hem temel haklar hem de çalışma koşulları bakımından köşeye sıkışan işçi sınıfının kolektif mücadele edebilme araçları büyük ölçüde elinden alınmıştır. Artan işsizlik oranları ve işgücünün her daim daha ucuz bir az gelişmiş ülkeye nakledilebilme tehdidi, işçileri tüm bu koşulları kabullenmeye mecbur bırakmıştır. Bu süreçte, devlet aygıtı ise, kendi varlığını sürdürübilme telaşesi içine girmiştir. Sendikaların tüm gelişmeler ve yeni çalışma biçimleri karşısında nasıl konumlanacağı konusunda yaşadıkları tereddütler ise, işçilerin yalnızlaşma sürecini derinleştirmiştir. Makal (2004: 141), özelleştirme uygulamaları ile kamu kesiminin iktisadi alanlardaki payının azalması, hizmetler sektörünün istihdam içerisindeki payının artması, işletme ölçeklerinin küçülmesi, işgücü içerisinde kadın ve genç işlerin sayısındaki artış ve ortaya çıkan yeni istihdam şekillerini sendikaların güç kaybetme nedenleri olarak belirtmiştir.

Türkiye’nin bu sürece eklenmesi, neoliberal dönemin de miladı sayılabilecek 24 Ocak Kararları ile başlamıştır. 24 Ocak Kararları’nın Türkiye için ifade ettiği anlam iki açıdan değerlendirilebilir. Birinci boyutu, 1950’lerle beraber giderek güçlenmeye başlayan ve bağımsız bir sınıf olma yönünde gelişme gösteren sermaye sınıfı artık olgunlaşmış ve dünya pazarları içinde bir aktör olarak yerini almak ister hale gelmiştir. Güçlenmeye başlayan bu sınıf için, bir önceki dönemin ithal ikameci politikaları engel olarak görülmüştür. Her sınıfın kendi karşıtı olan sınıf üzerinden yapılandığı düşünüldüğünde, bu yıllar, Türkiye’de işçi sınıfının da kimliksel anlamda bir sıçrama yaşadığı yıllardır. 1960’larla birlikte işçi sınıfı hareketine dair önemli deneyimler yaşanmıştır. Bu deneyimler, Türkiye’de işçi sınıfına dair bir kimliğin ve sınıf hareketinin oluşum sürecine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak, 1980’li yıllara gelindiğinde tüm bu gelişmelere bağlı olarak Türkiye’de işçi sınıfı hareketi için bir geri çekilme başlamıştır. Tüm dünyada, 1980’li yıllarla beraber, sınıf hareketinin neoliberal politikalara bağlı olarak gerilemesi ve toplumsal hareket sendikacılığı, etnisite ve kimlik temelli kolektif hareketlerin ön plana çıkması, Türkiye’yi de etkilemiştir. Yeni yeni palazlanmaya başlayan işçi sınıfı ve onun etrafında yapılanan kolektif hareketler gerileme sürecine girmiştir. Neoliberal politikaların Türkiye’de işgücü piyasalarına ve çalışma ilişkilerine etkisi ise çok daha sancılı olmuştur. Bu anlamda Sertlek (2005: 312)’in neoliberal politikalar ve etkilerinin zayıf işçi hareketi mirası olan ülkelerin işçi sınıflarını daha çok etkilediği vurgusu çok daha anlam kazanmaktadır. Hem niteliksel hem de niceliksel olarak zayıf bir sınıf mirasına sahip olan Türkiye için örgütlü sınıf hareketi üzerindeki etki oldukça sert olmuştur.

İkinci boyutu ise, Türkiye gerek konumu, gerek hammadde kaynakları gerekse işgücü rezervi ile çevreye doğru kaymak isteyen merkez ülke sermayeleri için cazip hale gelmiştir. Bu noktada, ivedilikle yapılması gereken, Türkiye'de ekonomik sistemi, işgücü piyasalarını, üretim ilişkilerini yasal düzenlemeler ve devlet desteği ile küresel meta zincirlerinin bir parçası haline getirmek olmuştur. Bu iki boyut çerçevesinde 24 Ocak Kararları ile öncelikli olarak maliyetleri düşürmek için taban fiyatları ve ücretler düşürülmüş, anti sendikal önlemler alınmış, kamu personeli azaltılmış, özelleştirmeler arttırılmış ve bütçedeki sosyal harcamalar kısıtlanmıştır. Tüm bu gelişmeler, Türkiye'deki işgücü piyasaları üzerinde, sonrasında kolektif işçi hareketini de etkileyecek şekilde birçok etkiye sahip olmuştur. Türkiye'deki işgücü piyasaları, daha önce hiçbir dönemde olmadığı kadar dış etkilere ve dalgalanmalara açık hale gelmiştir. Bu süreç, aynı zamanda, merkezin çevresi konumunda bir işçi sınıfının da yapılanma süreci olarak kabul edilebilir. Merkez konumunda olan birçok Amerikalı ve Avrupa merkezli şirket, üretimlerini, ucuz işgücü ve yasal düzenlemeler sebebiyle Türkiye'ye kaydırmıştır. Özellikle yoğun emek gerektiren temel sektörlerde üretim yapan uluslararası şirketler, Türkiye ve benzer özelliklere sahip ülkelerde üretimlerini gerçekleştirir hale gelmiştir. Türkiye özelinde düşünüldüğünde, çevrenin de çevresi konumunda bir işçi kitlesinden de söz etmek mümkündür. Küresel meta zincirlerinin en son halkasını oluşturan bu işçiler, uluslararası şirketler için üretim yapan Türkiye'deki fabrikaların taşeronu konumunda olan merdiven altı işletmelerde çalışmaktadırlar. Kötü koşullarda ve çoğunlukla güvencesiz çalışan bu işçiler, bu meta zincirlerinin en son halkasını oluşturmaktadır. Bu durum, Harvey ve birçoklarının tanımladığı merkez ve çevre işçilerine dayalı ikili yapıyı, Türkiye gibi ülkeler açısından çok daha katmanlı hale getirmektedir. Kolektif işçi hareketini, bu ülkeler için ve evrensel boyutta en çok sınırlandıran etmen, işçiler arasındaki bu çok katmanlı yapıdır. İşçiler arasındaki bu hiyerarşik yapı, çalışma koşullarından güvenceye birçok konuda işçilerin farklı şartlara maruz kalmalarına neden olmaktadır. Çalışma koşulları ve özlük hakları bakımından giderek farklılaşan işçilerin tek bir kolektif çatı altında bir araya gelmeleri giderek zorlaşmaktadır.

Bu noktaya kadar yapılan tüm bu tartışmalar, Türkiye'de işgücü piyasalarının ve üretim ilişkilerinin günümüzdeki yapısının ve bu yapıyı şekillendiren dinamiklerin arka planının anlaşılmasına yöneliktir. Hazırlanmış olan bu çalışma, sonraki bölümlerde bu dinamikleri detaylandırarak tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın metodolojisini bu tümünden geliş biçimi oluşturmaktadır. Bu çalışmada, geçmişten günümüze tüm dünyada işgücü piyasaları ve üretim ilişkileri ile bağlantılı olabilecek değişimler sorgulanmış, bu değişimler ve değişkenler günümüzle ilişkilendirilmiştir.

Enformelleşme ve Güvencesizlik

Enformel emek, formel dışı olan emektir. Emegın enformelleşmesi, emegın formel dışına itilme sürecidir. Kayıt dışılık, kısmı süreli istihdam, işin bir bölümün veya tamamının fasona verilmesi gibi yöntemler, bu sürecin önemli parçalarıdır. Sürecin diğer boyutlarını, düzensiz ücretler ve sosyal güvence eksikliği, keyfilik oluşturmaktadır (Lordoğlu, 1999: 871). Süreç, aynı zamanda, tüm bu keyfi uygulamalara karşın, emegın korumasız kalma sürecidir. Bu süreçte, çoğunlukla emek, kayıt dışı gösterilerek, sermaye sahipleri, sigorta, düzenli maaş, sosyal haklar vb. giderden muaf tutulmakta ve sermaye sahiplerinin işçilere karşı sorumlulukları en aza indirgenmektedir.

Enformelleşme sürecinde, istihdam ilişkilerinin sürekliliği ve işi kaybetme en riskli alanlardır. İşçiler artık daha geçici sürelerle istihdam edilmekte, işçilerin aynı işyerinde çalışma süreleri azalmakta ve iş kaybetme riskleri artmaktadır. Bu durum, enformelleşmenin zamansal boyutudur. Enformelleşmenin ekonomik boyutunu ise, düşük ve düzensiz ücret uygulamaları oluşturmaktadır. İşçilerin çalışma koşulları ve süreleri üzerinde kontrollerinin olmaması ise, özerklik boyutudur. Enformelleşmenin sosyal

koruma ilgili boyutu ise, sosyal güvencenin olmaması, işsizliğe ve çalışma sürecinde maruz kalınacak her tür olumsuzluğa karşı, işçilerin korunmadan yoksun kalmalarıdır (Dull, 2003: 5-6). Bu çerçevede, temelde, çalışmanın niteliğinin değiştiği, bir önceki dönemin sınırları ve koşulları belirli olan çalışma olgusunun, belirsiz bir düzleme çekildiği söylenebilir. Kuşkusuz ki bu belirsizlik, işçi sınıfı aleyhine işlemektedir. Sermaye, çalışma süresi, sosyal güvence ve ücretler konusundaki kararları, devlet aygıtı ile birlikte almak durumunda iken, bu yeni dönemin esnekliklere dayalı özgül yapısı, tüm bu alanlarda sermayeyi özerk hale getirmiştir.

Emeğin enformelleşmesinde etkili olan önemli bir gelişme de işgücü piyasalarının giderek katmanlı bir yapı özelliği kazanmasıdır. Bu durumun temel sebebi, sermayenin, piyasadaki ani dalgalanmalara karşı feda edebileceği, güvenceden yoksun ve kendini savunacak güvencesi olmayan bir işçi sınıfı yaratma isteğidir. Bu durum, maliyetleri en aza indirmeye yardım edecektir. Yeni dönemin temel aktörleri olan çok uluslu şirketlerin istihdam politikaları, nitelikli ve yüksek ücretli bir çekirdek işgücünün yanında, iş güvenliği olmayan, rutin işler yapan düşük ücretli, yarı zamanlı veya geçici işçi konumundaki bir kitleyi de istihdam etmeye dayanmaktadır. Friedman (1977: 108), bu iki grup arasındaki en büyük farkın, feda edilebilirlikleri olduğunu belirtmiştir. Küreselleşen pazarlarda rekabet etmek için vasıflı olan birinci gruba ihtiyaç vardır ve bu grubun devamlılığının sağlanması için sorumlu özerklik verilebilir. Sistem devamlılığını, özerkliğini paylaşıyor muş hissi uyandırarak sağlar, bunu bir kontrol mekanizması olarak kullanır. Bu süreçte, vasfı olmayan, rutin işler yapan ikinci grupta yer alan işçiler, otorite bakımından en ağır şartlara maruz kalırlar. İkameleri çok kolay gözüken bu işçilere, şartları beğenmemeleri halinde hemen işi bırakabilecekleri empoze edilir. Doğrudan kontrol mekanizmaları ile denetlenirler ve gerektiğinde feda edilmekten hiç korkulmazlar. Bu durum, kolektif de dâhil olmak üzere tüm işçi hareketini kökten sınırlandıran temel bir etmenddir. Öncelikli olarak, işçi sınıfı içinde hiyerarşik bir yapı oluşturulur. Bu hiyerarşik yapı için ikinci gruptaki işçiler birinci grubun gerektiğinde alternatifleri gibi kullanılabilir. Böylece örtük bir tehdit de oluşturulur. Mekânsal ve kitlesel olarak birbirinden koparılan ve giderek parçalı bir hal alan işgücü piyasaları içinde işçilerin kolektif hareket edebilmeleri ise giderek güçleşmektedir.

Taylor ve Gooby (2004: 19)'e göre işgücü piyasalarının yeni yapısı, emek için bir takım riskleri barındırmaktadır. Öncelikli olarak işgücü piyasası içinde yer bulabilmek bir sorundur. İkinci olarak, bulunan işin devamlılığının, sosyal güvencesinin ve düzenli gelirinin olması giderek zorlaşmaktadır. **İşçilerin iş devamlılığının, sosyal güvencelerinin ve düzenli gelirlerinin olmadığı düşünüldüğünde, hayatta kalmaları giderek güçleşmektedir.** Bu kaygan yapı ise işçileri, birçok durumu olduğu gibi kabul etmeye mecbur bırakmaktadır. Aynı zamanda direnebilmeleri için gerekli olan temel mekanizmalardan mahrum kalmalarına yol açmaktadır. **Çünkü** Beck (1998:55)'in de ifade ettiği gibi bu süreçte risk ve güvencesizlik, işgücü piyasaları için rutin bir durum haline gelmiş, fordizmin ömür boyu istihdam biçimi ise, giderek azalmıştır. Öyle ki insanlar işsiz de değildir ancak güvende de değildir. İşleri varmış gibi gözüken bu insanların ne düzenli bir işleri vardır ne de güvenceleri vardır (Beck, 2000: 131). Mythen (2005: 135)'e göre son yirmi yılda rekabetin, belirsizliği ve güvensizliği arttırması, işçileri hayatta kalmak için bireysel çabalara bağımlı hale getirmiştir. Bu süreç, aynı zamanda, **işçilerin yalnızlaştırılma sürecidir.** Tüm bu gelişmeler, kuşkusuz ki kolektif işçi hareketini de **önemli derece de sınırlamıştır. Tüm bu belirsizlikler ve güvencesiz ortam içinde var olmaya çalışan işçiler için işten çıkarılmak, yerine bir diğer işçinin geçmesi oldukça kolay hale gelmiştir.** Bu süreçte, işçilerin birbirinin alternatifi olarak gösterilmesi ise, **işçileri birbirlerinden uzaklaştırıcı** bir etkiye neden olmuştur.

Merkez ülkelerin, ucuz işgücü ihtiyaçlarını çevre ülkelerde enformel **işgücü piyasaları üzerinden sağlamaları**, hem merkez hem de çevre ülkelerdeki işçileri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu süreçte,

çevre ülkelerdeki güvencesiz, geçici ve ucuza istihdam edilen işçiler, merkez ülkelerdeki işçiler için bir tehdit unsuru haline gelmektedir. İstihdamın bu ülkelerdeki ucuz işgücüne kayması, merkez ülkelerdeki işçilerin sınırlı iş imkânları karşısında kendilerine sunulanı kolaylıkla kabul etmelerine yol açmaktadır. Çelişkili bir biçimde aynı sınıfın üyeleri olan işçiler, diğer işçilerin direnişini kırabilmede araçsal bir rol oynamaktadır.

Bromley ve Gerry (1979: 9)'e göre, enformelleşme, bir tehdit unsuru olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işçi sınıfları için kullanılabilirliği gibi aynı ülke hatta aynı fabrikadaki işçilerin kolektif hareket etmelerini engelleme de kullanılabilir. **İşletmelerin** birçoğu, düzenli işi olanları, geçici statüye aktarmakla tehdit ederek istediklerini kabul ettirmeyi bir yöntem olarak kullanır. Bu süreçte **işçiler arasındaki rekabeti, sürekli kılabilmek için** enformel piyasaların sürekli değişen koşullarında tutunabilmek bireysel meziyetlere bağlı imiş gibi gösterilir. Tüm bu gelişmeler ise, işçileri kolektif olarak hareket etme **mücadelesine** girmekten alıkoyar. Kolektif kimliklerden giderek uzaklaşan işçiler ise, var olabilmenin bireysel mücadeleye bağlı olduğuna inanır ve giderek içine kapanırlar. Beck (2000: 72)'e göre kolektivitinin **çözülmesinin** diğer önemli sebebi de emeğin, bilginin, paranın, sürekli dolaşım halinde olmasıdır. Bireyler, sürekli değişen yapılar içinde kendilerini, kolektif kimlikler içine yerleştirme konusunda zorlanmaktadırlar. Buna karşın anlık değişen koşullar karşısında yalnızdırlar ve hayatta kalmak için anlık kararlar almak durumunda kalırlar. "Bunu kendin için yap", söylemleri, bireylere farklı ideolojiler yardımıyla farklı araçlar kullanarak benimsetilir. (Beck, 1992: 130). Bu gelişmelere bağlı olarak işçiler, örgütlü ve birlikte hareket edebilme konusunda ciddi sınırlamalara sahiptirler. Kolektif bir kimlikten yoksun kalmaları, işçileri yalnızlaştırmakta ve bireyselleştirmektedir. Böylece, direniş de daha bireysel, cılız ve dağınık bir yapı kazanmaktadır.

Türkiye'de emeğin enformelleşme süreci, neoliberal politikalar eşliğinde küreselleşen piyasalara eklenme sürecinde derinleşmiştir. Emek giderlerinin aşağı çekilmesi, esneklik uygulamaları ve fason üretimin yaygınlaştırılması, sendikal hakların sınırlandırılması Türkiye'de enformelleşmenin en temel unsurları olarak işlemektedir. Türkiye'de emeğin enformelleşme süreci, sigortasız çalışma sorununu da derinleştirmiştir. İşçilerin, sigortalı çalıştırılmaları, emeklilik, sağlık hizmetleri, kıdem tazminatı gibi yasal haklara sahip olabilmeleri açısından çok önemlidir.

İşçilerin enformelleşme sürecinde savunmasız kalmalarının önemli bir sebebi de işçileri, bu uygulamalar karşısında koruyacak yasaların yetersiz oluşudur. Örneğin Türkiye'de kısmi süreli çalışan işçiler ile ilgili düzenlemelere, 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 14. maddesi'nde yer verilmiştir. Maddeye göre, kısmi süreli çalışan işçiler, işverenin haklı bir gerekçesi olmadan diğer işçilerden farklı bir uygulamaya tabi tutulamazlar. Ücretleri, asgari ücret alan işçilerin çalışma sürelerine oranlanarak ödenir. Ancak, bu madde oldukça muğlaktır. İşverenin haklı gerekçesinden neyin kastedildiği tartışmaya açıktır. Bununla birlikte tipik iş ilişkileri esas alınarak düzenlenmiş olan diğer iş hukuku kurallarının kısmi süreli çalışan işçilere uygulanması sorun yaratabilecek niteliktedir.

Yoksulluk, İşsizlik ve Düşen Ücretler

Dünya'da ve Türkiye'de yoksulluk olgusu, çok nedenli bir yapıya sahiptir. Bu açıdan ele alınması ve değerlendirilmesi oldukça kapsamlı başka bir çalışmanın konusu olmalıdır. Ancak, bu olguların girift yapısı, kolektif sınıf hareketini farklı açılardan sınırlayıcı etkilerde bulunmaktadır. Bu açıdan, çalışmanın bu bölümünde, bu olguların kolektif sınıf hareketine etkilerinin sorgulanması, bağlamın anlaşılabilmesinde önemli görülmüştür.

Küreselleşme sürecinde neoliberal politikaların yoksulluğu arttırıcı etkisinin birçok nedeni vardır. Bu süreçte, tüm dünyada istihdamda daralma ve ücretlerde bir düşüş yaşanmış, bu durumun sonucunda

ise yoksullaşma giderek derinleşmiştir. Birbiriyle sarmal bir ilişki içinde olan bu üç olgu, işçiler de dâhil olmak üzere farklı sınıfların gündelik yaşam pratiklerini sınırlandırmış, direnebilme potansiyellerini daraltmıştır (Şahin, 2013:21). Yoksulluğun neoliberal dönemde derinleşmesinin bir diğer nedeni, spekülâtif sermayenin yaygınlaşmasına bağlı olarak hizmet sektörünün, sanayi sektörünün önüne geçmesidir. Bu durum, tüm dünyada hem sektörel bazda bir istihdam farklılaşmasına sebep olmuş, hem de istihdamı daraltıcı bir etkide bulunmuştur. Bu durum, işsizliğin hızla artmasını beraberinde getirmiştir. 1990’larla beraber işsizlik, tüm dünyada ciddi rakamlara ulaşmıştır. Avrupa Birliği’nin resmi istatistiklerine göre 18 milyonu geçkin işsiz bulunmaktadır (Habermas, 2002: 117). Bu sayıya sözleşmeli, yarı zamanlı, gibi gizli işsizler de eklenince işsizlik oranları çok daha artmaktadır.

İşsizlik sorunsalı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı şekillerde işlemekte dolayısıyla bu ülkeler açısından etkileri farklı olabilmektedir. Gelişmiş ülkelerde, vasıfsız veya yarı vasıf gerektiren işler çevre ülkelere kaydırılırken, istihdamda bir daralma yaşanmıştır. Buna karşın, gelişmekte olan ülkeler ise, neoliberal politikalarla uluslararası pazarlara ve piyasadaki dalgalanmalara açık hale gelmiş, yaşanan krizler karşısında istihdam daraltmak sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur. Erbaş (2002: 183)’a göre Güney Doğu Asya ülkeleri, Rusya, Brezilya, Arjantin ve Türkiye ekonomik krizleri, kriz sonrasında artan işsizlik oranlarını ortaya koymasından dolayı anlamlı örneklerdir. Neoliberal politikalar etrafında bu ülkelerde uygulamaya konulan özelleştirme hareketleri de işsizliği arttırıcı bir rol oynamıştır. Türkiye’de de işsizlik, benzer sebeplerden ötürü hızla artmaktadır. 1980-89 yılları arasında % 8,0 olan işsizlik oranı, 2002-2005 yılları arasında %10,4’e, 2008 yılında %11’e, 2009 yılında %14’e, 2010 yılında 11,9’a yükselmiştir. 2010 yılında Türkiye’de 5 milyon 103 bin civarında işsiz olduğu düşünülmektedir (Kutlu, 2011: 274). TÜİK ‘in Kasım 2016 dönemi Hane halkı İşgücü Araştırmasının sonuçları, işsizliğin önemli bir sorun olmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. İşsizlik son beş yılda en yüksek sayısına yükselirken, bütün işsizlik türlerinde artış gözlemlenmektedir.

İşsizlik, işgücü piyasaları için kendi başına büyük bir problem olmasının yanı sıra ücretleri aşağı çekmede ve esneklik uygulamalarının yaygınlaştırılmasında da kabul ettirici bir etki sağlamaktadır. İşsizlik artışı ve düşen ücretler temelde sermaye lehine bir durum olduğundan sermaye sahipleri tarafından desteklenmektedir. Artan işsizlik oranları, sermaye için Marksist anlamda yedek bir işgücü imkânı sağlamaktadır. Diğer işçilerin genişleyen yedek işgücü ordusunun farkında olmaları mevcut koşulları kabul etmelerinde kimi zaman güvencesiz bir şekilde çalışabilmelerinde etkili olmaktadır. Böylece işçiler, düşük ücretlerle, güvencesiz koşullarda çalıştırılmaktadır. Tüm eksikliklerine rağmen sahip olunan mevcut işi korumak öncelik olarak görülmektedir. Bu durum, işçilerin direnebilme şanslarını azaltmakta, kolektif bir işçi hareketini sınırlayıcı etkide bulunmaktadır. Chossudovsky (1999: 95)’in dünya işsizliğini, küresel sermaye birikiminin ulusal ekonomideki maliyetleri düzenleyen kaldıracı olarak gördüğü kabulü bu noktada anlam kazanmaktadır. İşsizlik ve ülkelerdeki kaynakların tükeneyeceği korkusu, insanların umutlarını tüketip, yaşamlarını da ucuzlatmaktadır (Bales,2002:19).

İşsizlik artışı, ücretlerin gerilemesi, enformel istihdamın yaygınlaşması, sosyal devlet anlayışının sektöre uğraması, dünyada yoksullaşma sürecini derinleştirici bir etkide bulunmaktadır. Hindistan’da yapılan bir araştırma, bu olguların birbiri ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Hindistan’da formel sektördeki istihdam alanları azalmış, buna karşın aynı yıllarda kentsel yoksulluk artmış, enformel sektör ve geçici istihdam biçimleri yaygınlaşmıştır. Öyle ki Hindistan’da gelir bazında yoksulluk oranı, düzenli istihdam ve sosyal güvenliğe sahip hane halkları arasında % 4-10 arasındayken, düzensiz işlerde çalışan işçilerde % 53’e yükselmektedir (Şenses, 2001: 167).

Süreç, Türkiye’de benzer şekilde ilerlemektedir. 1980 sonrasında neoliberal politikaların etkin hale gelmesi ile birlikte, işsizlik oranlarındaki artış, ücretlerdeki düşüş ve yoksullaşma süreci paralellik içinde

devam etmiştir. Bu durumun arka planını, Türkiye özelinde sorgulanacak olunursa, dünya pazarlarına eklenmek için, ücret giderlerinin kısılmasının öncelik olarak görülmesi (Savran,1985:15) oluşturur. Böylece, ucuz işgücü arayışında olan yabancı sermayenin kolaylıkla yatırım yapabilmesinin önü açılmıştır. Peker (1999: 301)'e göre neoliberal dönemle birlikte Türkiye'de fasonlaşma, eve iş verme, parça başı iş, sözleşmeli ve yarı zamanlı istihdam tiplerinin yaygınlık kazanması da ücretlerin aşağı çekilmesinde etkili olmuştur. Bu istihdam tipleri, bir yandan ücretleri aşağı çekerken bir yandan da örgütsüz çalışmayı arttırmıştır. Bu sürecin işçi sınıfı üzerindeki etkisi ise, iki yönlü olmuştur. Birincisi, örgütlülük gücü zayıflayan işçi sınıfı, ücretlerin düşmesiyle yoksullaşmıştır. İkincisi ise, gündelik yaşantıları içinde dolaylı ücret kategorisi içinde görülebilecek bir dizi kamu harcamasının kesintiye uğraması ile işçi sınıfının yaşadığı yoksulluk daha da derinleşmiştir. Yoksullaşmanın, Türkiye'de derinleşmesindeki bir diğer önemli neden, devletin ekonomik ve toplumsal yaşamdaki düzenleyici rolünün giderek azalmasıdır. Devletin sosyal alanlardan çekilmesine, özelleştirme politikaları da eklenince, bir yandan istihdam daralmış öte yandan ise yoksullaşma kaçınılmaz olmuştur (Kaygalak, 2001: 127-9). Küreselleşme ile birlikte devlete özellikle sosyal işlev kazandıran nitelikleri değişmekte ya da ortadan kalkmaktadır. devlet, sermayenin artan gücü ve bağımsızlığı karşısında artık sosyal niteliğine daha az önem vermeye zorlanmakta, çok daha açık bir biçimde sermaye yanlısı rol üstlenmeye zorlanmakta ve bunun gereklerini yerine getirmektedir. (Koray, 2018)

Örgütsüz çalışmanın yaygınlık kazanması ve örgütlülük gücü zayıflayan işçi sınıfının ücretlerindeki düşüşü Işık'ın (2009: 167-170), yapmış olduğu çalışmada yer alan OECD ülkelerinin sendikasılaşma ve yoksulluk oranları üzerinden de değerlendirebiliriz. 1999-2007 yılları arasında OECD ülkelerinin sendikalaşma oranlarının azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Sendikasılaşma oranları incelenen ülkelerin yoksulluk oranlarının da paralel bir şekilde arttığı gözlenmiştir. Örneğin, Almanya'da %25,3'den %19,9'a düşen sendikalaşma oranına paralel olarak yoksulluk oranı ortalama %8,5'den %11'e yükselmiştir. Türkiye'de de durum benzer şekilde gözlenmiştir. Ücretlilerin sendikalaşma oranı 1988'de %22,2 iken 2007'de % 6,1'e kadar düşmüştür. Sendikalaşma oranlarındaki bu azalma eğilimine karşın Türkiye'deki yoksulluk oranlarına bakıldığında ise; 90'lı yıllarda ortalama % 16,2 olan yoksulluk oranının 2000'li yıllarda ortalama % 17,5 seviyesine yükseldiği görülmüştür.

Özetle, Türkiye'de yoksulluk ve işsizliğin artması ise, işgücü piyasaları açısından enformel emeğin yaygınlaşması yönünde bir etkide bulunmaktadır. Buna karşın, enformel istihdam biçimleri, yoksullukla mücadelede savunma stratejileri olarak da kullanılmaktadır. Bu durum, enformel sektörün yaygınlaşmasının işsizliği azalttığına inanan birçok teorisyen tarafından da desteklenmektedir. Özellikle, kentlere göç etmiş kişiler, sahip oldukları sınırlı sermaye sebebiyle, işgücü piyasalarında yer bulamamakta, güvencesiz, istikrarsız ve kötü koşullarda çalışmayı kabul etmektedirler. İşsiz kalmak, bu kişiler için büyük bir lükstür (Gillie,1996: 184). Ancak, enformel işlerin güvencesiz ve az kazandıran yapısı, yeni stratejilerin ortaya koyulmasını beraberinde getirmektedir. Bu stratejilerin çoğu, bireysel veya hanesel bazda gelişmektedir. Örneğin aynı hanede birden çok kişinin çalıştığı veya bir kişinin birden çok iş yaptığı stratejiler giderek yaygınlaşmaktadır (Peker, 1999:301). Örneğin Amerika'da, enformel işlerde çalışan kadın işçilerin % 65'i, haftalık 35 saat çalışmayı doldurabilmek için iki veya daha fazla işte aynı anda çalışmaktadır (Gallagher, 2007: 64).

Enformel istihdamın yoksullukla başa çıkmada bir strateji olarak kullanılması, önemli sınırlılıklara sahiptir. Öncelikli olarak, bu istihdam biçimlerinde, gelirler oldukça düşük ve istikrarsızdır. Ayrıca, bu istihdam biçimlerinde sosyal güvencenin yaygın olmaması, sağlık hizmetleri alımı gibi giderlerin, ailenin geliri ile doğrudan karşılanmasını zorunlu kıldığından, yoksulluğun yeniden üretilmesine katkı sağlar. Enformelleşmenin kolektif sınıf hareketi üzerindeki diğer önemli etkisi, yarattığı parçalı ve atipik

çalışma ilişkileri sebebiyle işçilerin örgütlenmelerini engellemesidir. Öncelikli olarak bu parçalı ve dağınık yapı, Türkiye’de genellikle 4-10 kişilik merdiven altı atölyeler veya eve iş verme üzerine kuruludur. Böylesi bir yapı içinde, işçilerin hem mekânsal hem ideolojik olarak kolektif şekilde hareket edebilmeleri oldukça güçtür. Ayrıca, çoğu istikrarsız olan bu istihdam biçimleri içinde işçi sirkülasyonu oldukça yüksektir. Bu durum, işçiler arası derin ilişkiler kurulmasını engeller. Enformelleşmenin, kolektif işçi hareketi üzerindeki diğer bir sınırlayıcı etkisi, sendikaların atipik çalışma biçimleri karşısında konum almalarını güçleştirmesidir. Mekânsal ve çalışma biçimleri bakımından oldukça parçalı ve dağınık bir hal alan işçileri bir çatı altında toplamak, kitlesel olarak tek bir fabrika çatısı altında çalışan işçileri örgütlemeye kıyasla çok daha zor hale gelmektedir. Sendikalar, hem işçilere ulaşmanın hem de farklı problemleri ve ihtiyaçları olan işçileri tek bir paydada buluşturmanın zorluğunu yaşamaktadırlar. Hem bölgesel hem de çalışma koşulları bakımından birbirinden uzaklaşan işçilerin ortak hareket edebilmeleri ve örgütlü bir mücadeleye girebilmelerinin maddi koşulları böylece yok olmaktadır.

Kolektif İşçi Hareketlerini Sınırlandıran İdeolojik ve Kültürel Etmenler ve Türkiye’ye Yansımaları: Sınıf Bilincinin Çözülüşü ve Emegın Örgütsüzleşmesi

Dünyada ve Türkiye’de kolektif işçi hareketini sınırlayan ekonomik temelli etmenler kadar ideolojik ve kültürel birçok etmen de bulunmaktadır. Marksist bir kabulle, üst yapının alt yapının belirleyiciliği etrafında şekillendiği düşünüldüğünde, ekonomik sisteme dair yaşanan bunca dönüşümden ideolojik, politik ve kültürel düzlemde köklü değişimler yaratmak kaçınılmaz olmuştur. Ampirik düzleme bakıldığında ise, bu iki düzlemi kesin sınırlarla ayırmak oldukça güçtür. Ancak, çalışmanın temel kabullerinden biri, her iki düzlemde yaşanan dönüşümlerin, dünyada kolektif sınıf hareketini sınırlandırdığıdır. Çalışmanın bir diğer kabulü, bu süreçten özellikle gelişmekte olan ülkelerin hem ekonomik hem de siyasal sebeplerle çok daha olumsuz etkilendiğidir. Özellikle sanayileşme ve demokratikleşme adına yeni yeni güçlenen ve dünya sistemi içinde yer almaya çalışan gelişmekte olan ülkeler, işgücü piyasalarını, çalışma koşullarını ve her tür sınıf hareketini, baskı altında tutmayı bir yöntem olarak seçmektedir. Bu duruma, zayıf olan sınıf hareketi mirası ve demokrasi kültürü de eklenince kolektif sınıf mücadelelerinin gelişebilmesi giderek güçleşmektedir.

Kolektif işçi hareketinin tüm dünyada gerilediği veya tersi yönde tartışmalar mevcuttur. Sınıf hareketinin çözüldüğünü savunan tartışmalar temelde üç koldan ilerlemektedir. Bu tartışmaların Türkiye’de kolektif işçi hareketinin gerileme sürecinin anlaşılmasında etkili olabileceği düşünülmektedir. Erbaş (2007: 67)’a göre bu tartışmaların birinci kolunda sınıf yapısının yeni orta sınıf yönünde değiştiğini savunanlar yer almaktadır. İkinci kolunu, kültürel kimliklere dayalı yeni toplumsal hareketlerin sınıf hareketlerinin önüne geçtiğini savunanlar oluşturmaktadır. Bu grupta yer alanlar, yeni toplumsal hareketler aracılığıyla demokrasinin de gelişeceğine inanmaktadırlar. Üçüncü kolunu ise, işçi sınıfının devrimci rolünün bittiğine inanlar oluşturmaktadır. Bu grup içinde işçi sınıfının bir sınıf olarak da bittiğine veya işçi sınıfının yapısının değiştiğine inanlar da yer almaktadır. Hizmet sektörünün sanayi sektörüne oranla hızla gelişmesi ve iş gücü piyasalarının bu yönde evrilmesi, hem niceliksel olarak işçi sınıfını daraltmıştır hem de ağırlıklı olarak beyaz yakalı oldukları kabul edilen orta sınıfın genişlemesine sebep olmuştur. Bu açıdan, Erbaş’ın yorumları anlamlıdır. Sınıfsal yapıların bu yönde değişmesi kuşkusuz ki sınıf hareketinin de yapısını doğrudan etkileyecektir. Öyle ki Hyman (1994: 13)’in vurguladığı üzere sektörel bazdaki değişme kadar çalışmanın da biçimsel değişimi ulusal merkezli erkek sanayi işçilerin tam gün çalışmasına odaklanan sendikacılığı da krize sokmuştur. Sendikal temelde geliştirilecek olan kolektif sınıf hareketine ideolojik ve politik olanın eşlik etmemesi ise hareketi oldukça sınırlandıran bir etki

yaratmıştır (Sertlek, 2005: 312). Buna karşın, kolektif işçi hareketinin hala devam ettiğini savunanlar da bulunmaktadır. Bu grupta yer alanlar, özellikle 1990'ların sonu ile birlikte, işçi hareketinin atağa geçtiğini savunmaktadırlar. 1995'de Fransa'daki genel eylem veya Seattle eylemleri gibi eylemleri kolektif eylemler için anlamlı örneklerdir (Silver, 2009:12). Kolektif işçi hareketine dair bu temel tartışmadan sonra en önemli nokta hangi etmenlerin ideolojik, kültürel ve politik düzlemde ele alınacağıdır. Kuşkusuz ki, bu alanlar oldukça geniştir ve birçok bileşeni içine almaktadır. Metodolojik olarak bu etmenler oldukça geniş bir perspektiften de okunabilir. Ancak, çalışmanın sınırlılığı çerçevesinde bazı temel uğrak noktalara yer verilebilecektir. Nasıl ki birinci bölümde kolektif hareketi sınırlayan ekonomik etmenler içinden ancak bazılarını yer verilebildiyse bu bölümde de Türkiye özelinde tartışılması daha ön plana çıkan etmenlere değinilecektir. Daha önce de vurgulandığı üzere bu düzlem öyle geniştir ki popüler kültürün tüm dünyada etkin hale gelip, sınıf kültürünü baskılamasından, sendikal mücadelenin farklı nedenlerle zayıflamasına, işçilerin yalnızlaşıp sınıf kimliklerinden giderek uzaklaşmasından, ülkelerin kendi sınıf miraslarına ve demokrasi kültürlerine birçok etmeni içinde barındırır.

Emek, 1980 sonrası ekonomik, politik, ideolojik ve siyasal bir dizi kayba bağlı olarak, ciddi bir örgütsüzleşme sürecine girmiştir. Emegin örgütsüzleşme sürecinin maddi temellerini işgücü piyasalarının post-fordist ve neoliberal politikalara bağlı olarak değersizleşme süreci oluştururken, kültürel temellerini popüler kültür ve tüketim kültürünün sınıf kültürünü baskılaması, gerileyen sendikal hareketler, sınıf temelli hareketlerin yerini toplumsal hareket sendikacılığının veya etnisite, toplumsal cinsiyet temelli hareketlerin alması gibi birçok farklı etmen oluşturmaktadır. Esneklik adı altında üretimin mekânsal ve zamansal parçalanması, işçileri birbirinden uzaklaştırmış, sınıf bilinci ve kolektif hareket edebilme imkânlarını sınırlandırmıştır. İşçilerin kolektif hareket edebilmeleri için gerekli olan sendikalar ise, tüm bu gelişmeler karşısında kendilerini revize etmekte ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bu yüzden, emegin örgütsüzleşme süreci içinde sınıf kültürü, sınıf bilinci, devlet aygıtının değişen işlevi, gerileyen sendikal hareket gibi birçok ögenin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

İşçi sınıfı, her ne kadar ekonomik düzlemde kendini diğer sınıflardan ayıracak üretim ilişkilerine sahip olsa da üretim ilişkileri, toplumsal hayatın, gündelik insan ilişkilerinin sadece bir boyutunu oluşturur. Emegin yeniden üretildiği alan ise, işçilerin öznel yaşamlarıdır. Gündelik hayat pratiklerinin oluşturduğu bu alan, birçok farklı iktidar alanının tahakkümü altındadır. Bu tahakküm biçimleri, sınıfı kültürü ve sınıf bilincinin şekillenmesine yön verir. Küreselleşme sürecinde popüler kültürün tüm dünyada oldukça etkin hale gelmesi, sınıf normlarının aşınmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, Türkiye'ye özgü birçok nedeni de vardır. Öyle ki din, etnik kimlikler ve hemşehrilik bağları, işçilerin özellikle büyük şehirlerde işçi kimliğinin çok daha önüne geçen alanlardır. Bu alanda, birçok çalışma göstermiştir ki işçilere kendilerini nasıl tanımladıkları sorulduğunda bu alanlara ait kimlikleri işçi kimliğinden önce kullanmayı tercih etmektedirler. Köse (2008: 225), küreselleşmenin etkisiyle insanların ayaklarının altındaki zeminin hızlı bir şekilde kaydığını hissettiğini bu nedenle de aile bağları, hemşehrilik ilişkileri, etnik ve dini bağlar gibi aidiyet zeminlerinin küreselleşmenin öteki yüzü olarak görüldüğünü ve paradoksal bir güç kazandığını ifade etmektedir. Küreselleşme, toplumlarda tutunamama endişesini artırmakta ve özgüvensizliğin yükselmesine temel oluşturmaktadır.

İşçi sınıfı kültürünün günümüzdeki zayıflığının Türkiye'ye özgü durumu farklı değişkenlerin bir aradalığı ile açıklanabilir. Boratav (1995:108), köylülük, karmaşık kentlilik, üretim ilişkilerinin yapısı, kitle tüketimi, yerleşik bir işçi sınıfı kültürünün olmayışını bu değişkenler arasında kabul eder. Özellikle, yerleşik bir sınıf kültürüne sahip olmak, sınıf bilinci ve sınıf hareketi üzerinde doğrudan belirleyicidir. İşçi sınıfının kendisini önceleyen bir kültürel miras içinde doğup doğmaması, direnme potansiyellerini de büyük ölçüde etkiler. İşçiler, yaşadığı ülkenin mevcut siyasal, ideolojik ve kültürel hegemonyasının

yönlendiriciliğini hisseder ve her türlü sosyalizasyonla içselleştirir. Bu süreci, Gramsci, yönetici sınıfın çıkarlarının evrensel çıkarlarmış gibi gösterilmesi için rızanın üretilmesi olarak tanımlar. Bu süreçte, sınıflar kendi çıkarlarının korunduğu yönünde ikna edilir. Bu yüzden, burjuva hegemonyası, büyük ölçüde işçi sınıfının yanlış bilincine dayanır (Gramsci, 2003: 240-4). Bu anlamda Türkiye’de işçi sınıfı neoliberal sürece oldukça zayıf bir kültürel miras ile girmiştir. Sınıf hareketinin Osmanlı’ya kadar kökleri incelendiğinde, öncelikli olarak merkezîyetçiliğin son derece yoğun olduğu bir yapı ile karşılaşılır. Özel mülkiyetin olmadığı Osmanlı’da işçi hareketi de dâhil olmak üzere her tür kolektif direniş otoriteye bir başkaldırı olarak görülmüştür. Özel mülkiyetin olmayışı ve sanayileşme konusunda oldukça geç kalınması Cumhuriyet sonrasında devredecek burjuva ve işçi sınıfının varlıksal koşullarını engeller. Cumhuriyet’in ilk yılları bir taraftan yerli bir sanayi ve burjuva sınıfı yaratma çabası ile gerçekleşir. Osmanlı’nın sınıf bilincine sahip ve görece vasıflı işçilerinin büyük çoğunluğunu ise, gayri Müslimlerin oluşturması ve savaş sonrası bu sınıfın ülkeyi terk etmesi, aynı yapıya sahip burjuva sınıfında da olduğu gibi Cumhuriyet sonrası işçi sınıfının Türkiye’de oluşma sürecini oldukça yavaşlatmıştır. Bunların yanı sıra, yeni kurulmuş bir devlet içinde güçlü bir sınıf mücadelesi ise kabul görmeyecektir. Bu anlamda, her tür kolektif direniş baskılanması gereken durumlar olarak görülmüştür (Şahin, 2010:23-26). Bu anlamda sınıf kimliğinin oluşması ve harekete dönüşmesi 1960’ları bulacak, tam palazlanmaya başladığı zaman ise, neoliberal uygulamalar ve askeri darbeler ile baskılanacaktır. 1980 sonrasında sınıf hareketi bir taraftan böylesi yerel dinamiklerle sınırlanırken bir taraftan da tüm dünyada yaşanan dönüşümden etkilenecektir.

Boratav (1995:107)’a göre Türkiye’de işçi sınıfının, geleneksel proleter bir kimliğe bürünmemesi, kırsal bağların süregelmesinin yanı sıra kentsel geçmişin yakınlığı, kentlerindeki toplumsal yapının, küçük burjuva özelliklerini fazlasıyla içeren heterojen ve karmaşık bir örgünün varlığı oldukça etkilidir. Birçok işçi kente göçle gelmiştir. Özellikle 1980 sonrası yaşanan göçlerde birçok aile için enformel işlerde çalışmak, bir hayatta kalma stratejisi haline gelmiştir. Bu stratejiler içinde hemşehrilik bağları kadar dini cemaatler ve etnik oluşumlar içinde yer almak da mevcuttur. Tüm bu gelişmeler ise sınıf kimliğinin gelişebilmesini zorlaştırmıştır.

Kolektif işçi hareketinin ve sınıf kimliğinin gelişeceği düzlem bu sınırlılıklar etrafında şekillenirken işçilerin bilinçleri de egemen ideolojilerin farklı tezahürleri ile meşgul edilmiştir. Marx ve Engels’in Alman İdeolojisi’nde (1999: 75) belirttiği üzere bütün dönemlerde, toplumda hâkim olan düşünce aslında egemen sınıfa aittir. Çünkü maddi gücü elinde bulunduranlar, toplumun genelini düşüncelerini doğrudan etkileyecek gücü elinde bulundururlar. Günümüzde, bu gücü elinde bulunduranlar ise, sahip oldukları aygıtlar ile işçilerin emekçi kimliğinin önüne “tüketici kimliğinin “ geçmesini sağlamışlardır (Öngen, 2002: 25). İnsanlar, tüketim tarafından yönlendirilmektedir. Gün boyu çalışma, fazla mesaiye bağlı kalınan bir sistem içinde işçiler için televizyonun sunduğu imajlar ve hedefler, siyasal toplantılar ve siyasi hareketlerin önüne geçmiştir (Foucault, 2005: 126). Öyle ki birçok işçi ailesi için bu simgelere sahip olabilmek orta ve üst sınıfa yaklaşmak adına verilen mücadeleye dönüşmüştür. İşçiler, medyanın da yardımıyla orta sınıf tüketim kalıplarına özendirilmiştir. Bu simgelere taksitle veya başka yollarla sahip olan işçiler için ise, bu alan başlı başına aldatmacalarla doludur. Birçok işçi ailesi, tüketim ve borçlanma yoluyla sisteme çok daha bağımlı hale gelmiştir. Bu açıdan, kötü koşullarda da olsa çalışmak, bu tüketim kalıplarına sahip olmanın yegâne yoludur. İşsizliğin arttığı ve işgücü piyasasının daraldığı bu süreçte işçiler için işten çıkarılma korkusu ve işsizlik kaygısı, kolektif hareket etmenin ve her türlü direnişin önünü kesmektedir. Boratav (1995: 109) bu durumu, dayanaklı tüketim mallarının, belli bir eşik aşıldıktan sonra önemli ölçüde standartlaşması ile açıklar. Malların kalite farklarından doğan hayat standardı farklılaşması, mala sahip olma ve olmama arasındaki farklılaşmanın yanında önemsizleşir.

Neoliberal dönemin, sınıf bilinci ve kültürünü baskılaması dışındaki bir diğer olumsuz etkisi de işçilerin kolektif mücadele alanlarını daraltmasıdır. Bu süreçte, sendikaların yeni istihdam tiplerini ve işçi profillerini örgütlemeye zorluk yaşamaları, işçileri kolektif hareketten büyük ölçüde yoksun bırakmaktadır. Sendikaların zayıflaması, hem sınıf bilincini geliştirecek bir eğitim kurumundan, hem de işçiler arasındaki rekabeti kırarak bir mekanizmadan yoksun kalınmasına neden olmaktadır (Engels, 1987: 228). İşçiler, arasında rekabeti düzenleyecek bir mekanizmanın olmaması ise, **işbirliği ve dayanışmanın zedelenmesi bakımından son derece tehlikelidir** (Marx ve Engels, 2002: 53). Elbette ki sendikaların gerileme süreci, kapitalizmin ve sermayenin yaşadığı dönüşümlerden bağımsız değildir. Kapitalizm, yaşadığı krizler çerçevesinde kâr oranlarını arttırmak ve bu ana amaç doğrultusunda da işçi sınıfını çok daha fazla denetlemek istemektedir. Bunun yolunu ise, güçsüz ya da istekleri doğrultusunda hareket edebilen sınıf örgütlenmelerinde görmüştür (Akkaya, 2005: 128). Bu süreçte sendikalar, bölgesel ya da uluslararası ölçekte davranma kapasitelerini ve güçlerini giderek yitirmektedirler. Bu durum, küreselleşme dinamiği ile çelişmektedir. Küreselleşme yerel işgücü ağlarını birbirine bağlarken, sendikalar etkinliklerini ve önceliklerini, işyeri ve işkolu ölçeğinde sınırlandırmışlardır (Kapar, 2007: 94).

Şenkal (1999: 30)'a göre sendikaların gerilemesinde en önemli sebeplerden biri, post- fordist süreçte artan işsizlik oranları ve hizmet sektörünün imalat sektörünün önüne geçmesi olmuştur. Her iki gelişmede sendikaların temsil alanlarını zayıflatmıştır. Esneklik uygulamaları, örgüt yapılarının, iş süreçlerinin, çalışma gruplarının küçülmesi, ulusal çapta toplu pazarlığın işletme seviyesinde pazarlığa dönüşmesi, enformel istihdamın yaygınlaşması, sendikaların gerilemesinde belirleyici olan diğer etmenlerdir. Standart olmayan yeni istihdam biçimlerinde çalışan işçileri, birçok sendika geleneksel işçi tanımına uymadığı gerekçesiyle üyesi yapmamaktadır. Böylece işçiler, çok daha savunmasız hale gelmektedirler. Enformel sektörde sendikalaşma oranı, bu yüzden formel sektörün oldukça gerisindedir. Çünkü güvencesiz ve geçici işler, zamansal ve yönetsel sınırlılıkları, işçilerde geçicilik duygusu yaratması bakımından sendikalı olmayı yapısal olarak engeller. Gallagher (2007: 70)'in çalışmasına göre ABD'de formel istihdam içinde sendikalaşma oranı % 18 iken, bu oran enformel sektörde çalışan işçilerde % 8'e kadar düşmektedir.

İşçilerin direnme süreçlerinde, örgütleyici rol oynayacak olan sendikaların, esnek uygulamalarla birlikte gerilemesinin diğer bir sebebi de ücret ve çalışma koşullarının giderek bireyselleşmesidir (Işık, 2009: 153). Farklı ücret alan ve farklı koşullarda çalışan işçilerin giderek daha fazla heterojen bir yapıya bürünmeleri, ortak bir çatı altında örgütlenmelerini zorlaştırmaktadır. Tüm bu gelişmeler karşısında sendikalar, hem niceliksel olarak işçi, hem de işçi kaybına bağlı olarak gelir kaybı yaşamıştır, siyasal güçleri giderek zayıflamıştır. (Tarcan, 2000: 14). Gallin (2002: 88)'e göre sendikalaşma oranının azalmasına bağlı olarak dünyada işgücünün yaklaşık % 90'ı örgütsüz hale gelmiştir. Kuskusuz ki bu durumda devlet aygıtının değişen işlevleri de belirleyici olmuştur. Harvey (1993: 35)'e göre devletler, siyasal yaklaşımları ne olursa olsun çok uluslu yatırımları çekebilmek için emeği feda etmenin, sermaye lehine onu disipline etmenin yollarını aramaktadır. Bu uğurda yasalar çıkararak, hem sendikaların kontrolünü sağlamakta hem de işçi hareketinin manevra alanını daraltmaktadırlar. Bu açıdan toplumsal hareket sendikacılığı ve kimlik temelli hareketler işçilerin yeni hareket alanları haline gelmektedir. Bu durumun kendi içinde avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Bu alanlarda yer almak işçilere toplumsal bazda **öğrenciler, ev hanımları gibi birçok farklı kesime ulaşma ve birlikte hareket etme imkânı sunmaktadır. Buna karşın**, bu hareketlerin çok azı pür sınıf temellidir. Bu hareketler içinde yer alan işçiler kendi sınıflarından giderek uzaklaşmaktadır. Bu durum bir taraftan işçilerin zihinlerini bu alanların sorunları ile meşgul ederken öte taraftan salt sınıfsal problemlerden işçileri uzaklaştırmaktadır.

Türkiye’de de sendikalaşma ile ilgili paralel bir süreç yaşanmaktadır. Şenses (2003)’e göre işgücü piyasalarının büyük bir kısmını, örgütsüz, düşük ücretli, sigortasız, niteliksiz işçiler oluşturmaktadır. Azınlığı ise vasıflı, sosyal güvenlik kapsamındaki işçilerden oluşur. Bu yapı sendikal hareketi büyük ölçüde sınırlar. Çelik ve Lordoğlu (2006: 20-7)’nin Çalışma Sosyal Güvenlik Bakanlığı verileri destekli çalışmaları, Türkiye’de sendikalaşma oranının giderek düştüğünü ortaya koymaktadır. Çelik ve Lordoğlu 1986 yılındaki sendikalaşma oranını 100 kabul etmişlerdir. 1987-1993 yılları arasında bu oran 110 kadar yükselmiş, 1994 yılıyla birlikte hızlı bir düşüşe geçmiştir. 1999’larda 73 olan oran 2004 yılına gelindiğinde 63 olmuştur. Geçen yirmi yıl içerisinde sendikalaşma oranı % 40’a yakın bir oranda azalmıştır.

Türkiye’de 1980 sonrası sendikalaşmanın gerilemesinde, işverenlerin, dünya pazarlarına eklenme süreçlerinde yaşadıkları sıkıntılara paralel olarak giderek agresif bir tavır içine girmeleri de etkilidir. Bu süreçte, enformel emeği ve esneklik uygulamalarını tercih edilir görünürken, sendikaları tehlike olarak algılamışlardır. Ansal’ın (1996: 13) da belirttiği üzere, üst yapı kurumu olarak ifade edilebilecek olan sendikalar, sosyal taleplerin kurumsallaştığı ve ücretli emeği disipline eden yapılar olması nedeniyle sistem için bir tehdit olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle, sendikasızlaşmaya gidilmesi gerekli görülmüştür. Urhan ve Selamoğlu (2008: 174)’na **göre özel sektörde işverenler, işten çıkarma tehdidini kullanmakta, etnik ayırım, hemşehrilik, akrabalık ilişkilerinin yansırı yüz yüze görüşmeler gibi enformel ilişkilerden yararlanarak işçileri sendikasızlaşmaya ikna etmeye çalışmaktadırlar. Şahin (2012) ve Özügürlü (1997)’nin farklı periyotlarda Denizli tekstil işçileri üzerine yapmış oldukları çalışmalar da Türkiye’de özellikle yeni sanayileşen illerde bu durumun çok daha sert işlediğini ortaya koymaktadır.**

Türkiye’de sendikalaşmanın zayıf olmasının kültürel temellerini ise geleneksel ilişkilerin oldukça batı olması oluşturur. Geleneksel ilişkilerin formel desteğin yerini alması, Türkiye’deki sınıf ilişkilerinin en özgül noktalarından biridir. Ekonomik krizler ve derinleşen yoksulluğa rağmen, büyük çatışmaların veya toplumsal hareketlerin yaşanmamasında bu ağların etkisi büyüktür. Şengül (2002: 131)’e göre Türkiye’de geleneksel dayanışmanın ve ağlarının bu kadar yaygın olması, sınıf temelli bir dayanışmayı, örgütlenmeyi ve siyaseti gölgeler. Bu ağlar, birçok işçi ailesi için hayatta kalma stratejisi olarak kullanılır. Günü kurtarmak ve mevcut olan için şükretmek ise, **Türkiye’de din ve tevekkül kültürünün önemli bir parçasıdır. İşverene isyan etmek ise böylesi bir yapı içinde kabul edilebilir bir durum değildir.**

SONUÇ

Dünya’da ve Türkiye’de kolektif **sınıf hareketleri özellikle 1980 sonrasında önemli bir gerileme sürecine girmiştir.** Pakulski, Cook, Beck, Waters gibi birçok teorisyen tarafından **işçi sınıfının** sonu olarak nitelendirilen sürecin arka planını farklı **düzlemdeki birçok etmen bir araya gelerek** oluşturmaktadır. Tüm bu etmenleri, bir arada sorgulamayı amaçlayan çalışma, küresel ölçekte olduğu kadar Türkiye’ye özgü birçok etmeni de ele almıştır. Kuşkusuz ki sürecin genel **çerçevesini** çizen temel dönüşüm ekonomi alanında yaşanmıştır. Neoliberalizm olarak adlandırılan bu yeni dönemde fordizmden post fordizme esneklik ve enformelleşme temelli birçok önemli dönüşüm **yaşanmıştır. İşgücü piyasalarının** enformelleşme ve esneklik uygulamaları etrafında yeniden şekillenmesi klasik anlamda çalışmanın niteliğinden çalışma ilişkilerine birçok öğeyi değiştirmiştir. Bu dönüşüm, sınıf bilinci, sınıf kültürü ve sınıf hareketini kökten değiştirmiştir. Esneklik uygulamalarının kolektif sınıf hareketini sınırlayıcı en büyük etkisi, mekânsal olarak işçileri birbirinden ayırması olmuştur. İşin parçalara ayrılma süreci, kitlesel **işçi sınıfının** da parçalanma sürecini beraberinde getirmiştir. Bu durum, aynı zamanda, katmanlı bir sınıfın da oluşum sürecidir. İşçilerin özlük hakları ve çalışma şekilleri bakımından giderek farklılaşmaları, problemlerinin de ayrışmasına neden olmuştur. Böylece işçiler hem mekânsal hem de sınıf

kimliği bakımından birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Süreç, ideolojik ve kültürel düzlemde postmodernizm, tüketim kültürü ve popüler kültür tarafından da desteklenmiştir. İşçilerin zihinleri bu çerçevede şekillendirilmiştir. Bu anlamda, egemen sınıflar, medya da dâhil olmak üzere birçok farklı aygıtı işçilerde yanlış bilinç kullanmak adına kullanmışlardır. İşçi sınıfının bu gelişmelerden bu denli derinden etkilenmesinin bir diğer sebebi ise, diğer işçilerle birlikte hareket edebilecekleri en temel platform olan sendikal hareketlerin gerilemesidir. Birçok sendika, yeni çalışma biçimleri karşısında işçileri örgütlenme problemi yaşamışlardır. Sendikal örgütlenmenin zayıflaması ise, **işçileri** çok daha savunmasız hale getirirken işçi direnişini kolektif ve sınıfsal temelden daha bireysel ve hanesel bir düzleme çekmiştir. Süreçten küresel pazarlara eklenmeye çalışan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin işçileri çok daha fazla etkilenmiştir. Bu durumun iki temel nedeni vardır. Birinci nedeni, **çoğunluğu yapısal uyarılma politikaları** ile sürece eklenmeye çalışan bu ülkelerde devlet, **işçi sınıfını**, sermayenin uluslararası pazarlarda var olabilmesi adına yoğun bir denetim altına almıştır. Bu durum, örgütlenme haklarından ücret politikalarına kadar geniş bir perspektifte değerlendirilebilir. Diğer bir nedeni ise, bu **ülkelerin** birçoğunun zaten zayıf işçi sınıfı ve sınıf hareketi mirasına sahip olmasıdır. Böylesi bir mirasa tüm bu güncel etkiler de eklenince kolektif sınıf hareketi güçlenmeden gerileme sürecine girmiştir. Ancak, bu sürecin tüm gelişmekte olan ülkeler için birebir aynı işlediğini düşünmek de yanılı olacaktır. Türkiye'nin bu açıdan da kendine özgü başka etmenleri bulunmaktadır. Daha önceki bölümlerde daha detaylı tartışılmış olan tevekkül kültürü, cemaat ve hemşehrilik bağları, din gibi birçok etmen sınıf hareketini sınırlayıcı etkide bulunmaktadır. Çalışma **sınırlılığı çerçevesinde** bu değişkenler de küresel etmenlerle birlikte sorgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Y (2005), “Yeni Yasalar Arasında Sınıf Örgütleri”, İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Hareketler Sempozyumu Bildiri Kitabı: İstanbul: SAV Yayınları.
- Ansal, H (1996), “ Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?)”, Birleşik Metal-İş Sendikası.
- Bales, K (2002), Kullanılıp Atılanlar Küresel Ekonomide Yeni Kölelik, çev. P. Ögünç, İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Beck, U (1992), Risk Society Towards a New Modernity, London: Sage Publications.
- Beck, U (1998), Democracy Without Enemies, Cambridge: Polity Pres.
- Beck, U, (2000), The Brave New World of Work, Cambridge, Polity Press.
- Boratav, K (1995), 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bromley, S (1991), American Hegemony and World Oil, Worcester, Great Britain: Billing&Sons Ltd.
- Chossudovsky, M (1999), Yoksulluğun Küreselleşmesi, çev. N. Domaniç, , İstanbul: Çivi Yazıları.
- Çelik, A, Lordoğlu, K. (2006), “Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üstüne”, Çalışma ve Toplum Dergisi, (2), 11-29.
- Dull, N (2003), “Is Precarious Employment Shaping Labour Markets”, 15 th Annual Meeting of Society of Advanced Economics in Aix-En Provence, June 26-28, 5-6
- Engels, F (1987), The Condition of the Working Class in England, New York: Penguin Publications.
- Erbaş, H (2000), “Küçük Sevimli Dünya: Küreselleşme ve Bazı Yanılgılar”, Doğu Batı Dergisi, (10), 139-151.
- Erbaş, H (2002), “Küresel Kriz ve Marjinalleşme Sürecinde, Göç ve Göçmenler”, Doğu Batı Dergisi, (18), 173-191.
- Erbaş, H ,Coşkun, M.K. (2007), “Giriş”, Fark /Kimlik, Sınıf, (der. H.Erbaş, M.K., Coşkun, D.Yüzüak), Ankara, Eos Yayınları.
- Gallagher, D.G (2007), “Part-time Employment and the Worker”, Changing Work Relations in Industrialized Economies, der. I.U. Zeytinoglu, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Gallin, D (2002), “Organizing in the Informal Economy” Unprotected Labour: What Role for Unions in the Informal Economy?” Labour Education, (2), Geneva: International Labor Organization Bureau for Workers Activities, 25-27.
- Giddens, A (2000), Elimizden Kaçıp Giden Dünya, çev: O.Akınhay, İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Gillie, A., (1996), “The Origin of The Poverty Line”, Economic History Review, , No.159,s.715-730.
- Gökgöz, G (2000), Post Fordist Üretim Yapılanmasının İşçiler/Çalışanlar/Emek Üzerindeki Sosyo Kültürel Yansımaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: T.C Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu yönetimi Anabilim Dalı
- Gramsci , A (2003), Hapishane Defterleri, İstanbul: Belge Yayınları.
- Foucault, M. (2005), Büyük Kapaltılma, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Friedman, A.L (1977), Industry and Labour: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism, London: Macmillian Pres.
- Habermas, J (2002), Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, çev: M. Beyertaş, İstanbul: Bakış Yayınları.

- Harvey, D (1993), Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?,- çev. A.Kurdoğlu, Toplum ve Bilim, 56-61, 82-93
- Hyman Richard, (1994) Theory and Industrial Relations, British Journal of Industrial Relations, 32(2): 165-180.
- Işık, V (2009), "Endüstri İlişkilerinin Yeni Yüzü İnsan Kaynakları Yönetimi: Emeği Örgütsüzleştirme Stratejisi", Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi, 11/3, 147-176.
- Kapar, R (2007), "Enformel Ekonomide Çalışanların Örgütlenmesi ve Sendikalar", Çalışma ve Toplum, No.1, s.83-117.
- Kaygalak, S (2001), "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Kentsel Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması, Mersin Demirtaş Örneği", Praksis Dergisi, 2, 124-172.
- Koray, M., Küreselleşme Süreci Ve Ulus-Devlet, Ekonomi, Siyaset Tartışmaları, <http://www.uiportal.net/kureselleşme-sureci-ve-ulus-devlet-ekonomi-siyaset-tartismalari.html>, (Erişim Tarihi: 19.07.2018).
- Köse, A (2008), "Küreselleşme Çağında Bir Aidiyet Zeminine ve Örgütlenme Şekli Olarak Hemşehricilik", Akademik İncelemeler Dergisi, 3(1): 221-232.
- Kutal, G., Büyüksulu, A., Rıza. (1996), Endüstri İlişkileri Boyutunda Çok Uluslu Şirketler ve İnsan Kaynakları Yönetimi: Teori ve Uygulama, İstanbul:Der Yayınları.
- Kutlu, D., (2011), "Küresel Meta Zincirleri ve Esneklik Gölgesinde Türkiye'de Çalışma ve Hak: Kopmak Üzere olan Bir İlişki Üzerine", Kuramsal ve Tarihsel Boyutları ile Hak Mücadeleleri, Cilt II, der. Y. Bürke, M. Özügürlü, Y. Özdek, E.V.Elgür, NotaBene Yayınları, s. 259-286.
- Lordoğlu, K (1999), "Esnekleşme versus Enformelleşme", 1997-1999 Petrol İş Yıllığı, 867-874.
- Makal, A (2004), "Cumhuriyet'in 80. Yılında Türkiye'de Çalışma İlişkileri", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 47, 123-172.
- Marx, K, Engels, F. (1994), Komünist Partisi Manifestosu, İstanbul: Dönüşüm Yayınları.
- Marx, K, Engels, F. (1999), Alman İdeolojisi, Ankara: Sol Yayınları.
- Melucci, Alberto (2007), "Yeni Toplumsal Hareketler: Sosyolojik Bir Yanılgı Üzerine Düşünceler", Erbaş, H. (Der.) Fark/Kimlik, Sınıf, içinde, Ankara: EOS Yayınları, 87-104.
- Mythen, G (2005), "Employment, Individualisation and Insecurity: Rethinking the Risk Society Perspective", The Sociological Review, 8/1, 129-149.
- Öngen, T (2002), "Marx ve Sınıf", Praksis, 8, 9-29.
- Peker, M (1999), "Türkiye'de İşgücün Değişen Yapısı, 75. Yılda Köylerden Şehirlere, der. O. Baydar, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 295-304.
- Savran, S (1985), "24 Ocaktan Ekonakrasiye", İktisat Dergisi, No. 242, 11-23
- Sertlek, Tufan (2005), "Yeni Bir Sendika Hareketin Dinamikleri, İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar", Deneyimler Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı
- Silver, Beverly (2009), Emeğin Gücü 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme, Yordam Kitap: İstanbul.
- Şahin, H (2010), "Türkiye'de İşçi Sınıfının Gelişim Süreci ve Geçmişten Günümüze İşçi Hareketi", Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (7), 21-30.
- Şahin, H (2016), "Türkiye'deki Sınıf Hareketi Sınırlılığı İçinde, İşçilerin Direniş Stratejileri: Denizli Tekstil İşçilerine Ait Bir Alan Çalışması", Çalışma ve Toplum, 50(3): 1359-1386.
- Şengül, T., Ersoy, M. (2000), "Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri: Anakara Örneği", Ankara: ODTU Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı 1999 YILI Stüdyo Çalışması.
- Şenkal, Abdülkadir (1999), Sendikasız Endüstri İlişkileri: Genel Olarak Dünyada ve Türkiye'de, Ankara: Kamu İş Yayınları.
- Şenses, F (2001), Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tarcan, E (2000), "Esnek İstihdamdaki Trendler ve İşletmelerdeki Çalışanlar Üzerindeki Etkileri", Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi, (3), 1-18
- Taylor-Gooby, P (2004), New Risk New Welfare: the Transformation of the European Welfare State, Oxford: Oxford University Press.
- Urhan, B., Selamoğlu, A. (2008), "İşçilerin Sendikalara Yönelik Tutum ve Davranışları Kocaeli Örneği", Çalışma ve Toplum, (3), 171-197.
- Yılmaz, A.S., Çetin, B.N. (2007), "Küreselleşmenin İşsizlik Üzerine Etkileri", E-Journal Of New World Sciences Academy Social Sciences, 3/1 , 15-27.